

УДК 811.161.3'271.12

У. І. Куліковіч

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

**СКЛАДНІКІ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСКАГА МАЎЛЕННЯ:
ДА ПЫТАННЯ ПАДРЫХТОЎКІ ВУЧЭБНЫХ СЛОЎНІКАЎ**

Разглядаюцца асноўныя тыпалагічныя характарыстыкі інавацыйных вучэбных слоўнікаў «Словаклад: слоўнік адметнай лексікі» А. Каўруса, «Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы» Г. Малажай і Л. Яўдошынай, «Слоўнік новай і актуальнай лексікі» К. Шчаснай. Робіцца выснова, што ўсе гэтыя выданні могуць паспяхова выкарыстоўвацца ў вучэбным працэсе, паколькі аспрэчваюць ганебны тэзіс пра несамастойнасць, нежыццяздольнасць і функцыянальную непаўнавартаснасць беларускай нацыянальнай мовы і культуры, дэманструюць колькаснае багацце і тэматычную разнастайнасць лексіка-семантычнай сістэмы нашага духоўнага скарбу. У заключэнні прыводзяцца восем рэкамендацый па ўдасканаленні падрыхтоўкі вучэбных слоўнікаў.

Ключавыя словы: вучэбнае кнігавыданне, слоўнік, слоўнікавы артыкул, нормы літаратурнай мовы, чытацкі адрас.

U. I. Kulikovich

Belarusian State Technological University

**COMPONENTS OF THE CULTURE OF THE BELARUSIAN LANGUAGE:
THE ISSUE OF TRAINING DICTIONARIES**

The article deals with the main typological characteristics of innovative educational dictionaries “Dictionary of Words: a clear dictionary” A. Kaurusa, “School dictionary of the Russian language”, G. Mologay and L. Yaudoshina “Dictionary of new and relevant vocabulary” (K. Schasnaya). It is concluded that all these publications can be successfully used in the educational process, because they challenge the shameful thesis of independence, non-viability and functional inferiority of the Belarusian national language and culture, demonstrate the quantitative richness and thematic diversity of the lexical and semantic system of our spiritual heritage. In conclusion, eight recommendations for improving the preparation of educational dictionaries are given.

Key words: educational book publishing, dictionary, dictionary article, norms of literary language, reader’s address.

Уводзіны. Стварэнне любых лексікаграфічных даведнікаў — працаёмкі, адказны і ганаровы від дзейнасці, які ва ўсе часы існавання мовы быў і застаецца ў ліку прыярытэтных напрамкаў лінгвістычнай і выдавецкай дзейнасці. Ва ўмовах білінгвістычнай сітуацыі Беларусі — гэта, па сутнасці, адзін з нямногіх стымуляў для вывучэння беларускай мовы і культуры беларусаў.

Пачатак XXI ст. стаўся тым перыядам, калі значна актывізавалася лексікаграфічная праца ў краіне. Прычын таму некалькі: уступленне ў дзеянне Закона Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (2008) і аб’ектыўная неабходнасць упарадкаваць корпус лексем у адпаведнасці з новымі арфаграфічнымі прадпісаннямі; патрэба ліквідаваць шматгадовы разрыў паміж з’яўленнем новага факта грамадскага жыцця і яго фіксацыяй у адпаведным слоўніку; стварэнне станоўчага іміджу беларускай лексічнай сістэмы і падняцце прэстыжу мовы ў грамадстве; забеспячэнне высокіх тэмпаў развіцця мовазнаўства і практыч-

ныя патрэбы вучэбнага працэсу, рэдакцыйна-выдавецкай падрыхтоўкі выданняў.

Тэмпы выпуску разнастайных слоўнікаў на папяровых носбітах і ў электронным фармаце спарадзілі дзве надзвычай важныя праблемы. Першая з іх — рэальная запатрабаванасць і выкарыстанне такіх прац моўцамі, той чытацкай аўдыторыяй, на якую яны разлічаны, другая — якасць такой прадукцыі. Каб вырашыць першую з іх, варта, на думку вядомага ў краіне даследчыка лексікаграфічнай спадчыны беларусаў В. Шчэрбіна, усім аматарам роднага слова «весці штодзённую карпатлівую работу сярод насельніцтва рэспублікі па распаўсюджванню ведаў аб слоўніках розных тыпаў, па фарміраванню ў носбіта мовы пераканання, што сістэматычныя звароты за даведкай да слоўнікаў розных тыпаў з’яўляюцца грамадзянскім абавязкам кожнага жыхара нашай рэспублікі» [5, с. 100]. Для вырашэння другой праблемы неабходна ведаць найбольш тыповыя недахопы, якія часта сустракаюцца на старонках выпушчаных у свет лексікаграфічных прац.

Задача артыкула — устанавіць асноўныя тыпалагічныя характарыстыкі інавацыйных вучэбных слоўнікаў беларускай мовы XXI ст. і распрацаваць рэкамендацыі для аўтараў і рэдактараў, каб запланаваны да выхаду ў свет лексікаграфічныя выданні служылі аўтарытэтнымі захавальнікамі культуры беларускага вуснага і пісьмовага маўлення.

Матэрыялам для даследавання паслужылі тры нарматыўныя слоўнікі, падрыхтаваныя А. Каўрусам [1], Г. Малажай і Л. Яўдошынай [2], К. Шчаснай [3]. Інавацыйнасць гэтых прац у лексічнай напаяўняльнасці, прэзентацыі такіх лексем, якія сведчаць пра колькаснае багацце і тэматычную разнастайнасць лексіка-семантычнай сістэмы нашага духоўнага скарбу, аспрэчваюць ганебны тэзіс пра несамастойнасць, нежыццяздольнасць і функцыянальную непаўнаважнасць беларускай нацыянальнай мовы і культуры, залежнасць іх ад мовы і культуры суседзяў.

Асноўная частка. Засваенне ўсяго незлічонага багацця лексікі беларускай мовы адбываецца паэтапна: на ўроках роднай мовы, у працэсе будзённых і творчых зносін, падчас чытання, прагляду тэле- і відэапраграм, інтэрнэнтаўскіх матэрыялаў, слухання і гаварэння. Найважнейшым і самым плённым, на наш погляд, з'яўляецца перыяд, калі адбываецца фарміраванне асобы ў гады школьнага навучання. Менавіта тады чалавек упершыню асэнсоўвае шматграннасць жыцця, зафіксаванага ў слове, мэтанакіравана вучыцца выкарыстоўваць лексіку для перадачы думак і пачуццяў. І ад таго, наколькі ўдала змог настаўнік арганізаваць натуральны працэс пазнання, якую літаратуру прапанаваў для самастойнага пошуку адказаў на ўзніклыя пытанні, залежаць адносіны вучня да беларускай мовы і яго жаданне пазнаваць свет праз беларускае слова, чытаць беларускамоўную літаратуру, усведамляць гонар за сваю айчыну і культуру.

Знакавай падзей нашай лексікаграфічнай практыкі першых дзесяцігоддзяў XXI ст. можна лічыць выданне «Словаклад: слоўнік адметнай лексікі», аўтарам якога з'яўляецца дасведчаны рэдактар, кандыдат філалагічных навук, дацэнт, былы выкладчык з вялікім педагогічным вопытам у БДПУ імя Максіма Танка Алесь Каўрус. Рыхтаваў да выдання сваю працу выбітны мовазнаўца некалькі дзесяцігоддзяў (з 90-х гг. XX ст. па 2007 г.), апрацоўваючы і збіраючы ўзоры моватворчасці каля 300 лепшых нацыянальных пісьменнікаў, мовазнаўцаў, літаратурных крытыкаў розных пакаленняў (У. Арлова, М. Багдановіча, Р. Барадзіна, Н. Гілевіча, У. Дубоўкі, У. Караткевіча, Я. Коласа, Я. Купалы, М. Лужаніна, Л. Рублеўскай, М. Скоблы, І. Шамякіна, В. Шніпа, Я. Янішчыц; М. Арочкі, Д. Бугаёва, Р. Бярозкіна, П. Васючэнка, У. Калесніка, В. Рагойшы,

Г. Шупенькі, А. Аксамітава, Я. Лёсіка, А. Міхневіча, П. Сцяцко, Л. Шакуна, Ф. Янкоўскага). Акрамя гэтага, былі задзейнічаны матэрыялы энцыклапедычных даведнікаў, перакладныя творы, публікацыі ў СМІ (часопісы «ARCHE», «Беларусь», «Крыніца», «Малодосць», «Польмя», «Роднае слова», газеты «Звязда», ЛіМ, «Навіны», «Настаўніцкая газета», «Народная воля», «Наша Ніва», «Наша слова», «Мінская праўда», «Чырвоная змена»).

Плёнам аўтарскіх пошукаў сталі каля 2000 лексічных адзінак, якія не фіксаваліся ранейшымі лексікаграфічнымі даведнікамі. Сабраная ў ім лексіка напоўніцу адлюстроўвае самабытнасць і спецыфіку беларускага светапогляду, абвяргае ганебнае сцвярджэнне, што наша слова не мае перспектывы для развіцця. Вучні і настаўнікі, рэдактары і карэктары, аўтары беларускамоўных тэкстаў знойдуць у даведніку тое, чаго іншы раз не хапае, каб выразіць думку лаканічна, зразумела і па-беларуску, без злоўжывання русызмаў, без адступленняў ад арфаграфічных нормаў сучаснай літаратурнай мовы.

Важнай канцэптuallyнай і тыпалагічнай рысай даведніка можна лічыць папулярызаванасць ў ім правільнасці, прастаты і выразнасці беларускага маўлення, якія, на думку аўтара, будуць дасягнуты пры наступных умовах:

– калі моўцы будуць імкнуцца рускамоўныя дзееспрыметнікавыя формы з суфіксамі *-уц-, -юц-, -ац-, -яц-, -ем-, -им-, -ви-, -ш-* перакладаць мілагучнымі прыметнікамі і назоўнікамі без гэтых структурных элементаў: *гнятлівы* (рус. гнетущий), *вабкі* (рус. притягивающий), *моўца*, *размоўца* (говорящий), *накіроўчы* (направляющий) *неіржаўкі* (нержавеющий), *расмяяны* (рассмеявшийся), *шанаваны* (уважаемый), *ранлівы* (ранимый);

– калі кожны будзе на практыцы выконваць запачаткаваны ў Законе Рэспублікі Беларусь ад 23 ліпеня 2008 г. «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» прынцып шырокага ўжывання дзеясловаў, назоўнікаў, дзееспрыметнікаў без суфікса *-ір- (-ыр-)*: *бамбардаваць*, *бамбоўка* (замест: бамбардзіраваць, бамбардзіроўка), *каментаванне*, *каментавачь* (замест: каменціраванне, каменціраваць), *канкураваць* (замест: канкурыраваць), *карэктаваць* (замест: карэктіраваць), *лідараваць* (замест: лідзіраваць), *шакаваны* (замест: шакіраваны);

– калі беларусы нарэшце ўсвядомяць, што для многіх іншамоўных заходнееўрапейскіх запазычанняў, што праніклі да нас з рускай мовы, у нас ёсць гаваркія, псіхалагічна камфортныя сінонімы: *відачын*, *відачынец* (акцёр), *вучэльня*, *вучыльня* (вучылішча), *выбітны* (выдатны), *вымога* (патрабаванне), *высакалюбны* (высакародны), *гасціўня* (гасціная), *гасцільня* (гасцініца),

запечнік (рэчмяшок), засня, каптур (абажур), запросіны (запрашэнне), зважай (смірна), калгасізацыя (калектывізацыя), ліхасловіць (зласловіць), лядоўнік (маразільнік), лятак (самалёт), народзіны (нараджэнне), незажыты (незагоены), вітальня, прыходня (пярэдні пакой), суразмоўе (размова, дыялог), шанік (кіёск), шамрэць (блішчэць);

– калі мы навучымся ашчадна абыходзіцца са сваімі словамі і будзем засвойваць трапныя аднаслоўныя адпаведнікі да апісальных выразаў і зваротаў: *грыбазбір* (той, хто збірае грыбы), *застойнік* (той, хто не здольны да развіцця, удасканалення), *збеганы* (які стаміўся, змарыўся бегаючы), *невяртанец*, *невяртальнік* (той, хто не вярнуўся на радзіму, застаўся жыць у чужой краіне), *нядзелькаваць* (святкаваць нядзелю), *перабіра* (той, хто пераборлівы да яды), *праўдамоўца* (той, хто гаворыць праўдзіва, адкрыта), *сумнаслынны* (які пакінуў пасля сябе сумную, нядобраю памяць), *провід* (найвышэйшая (боская) воля, найвышэйшая (боская) моц).

Адзіны недахоп слоўніка А. Каўруса — адсутнасць знака націску ў большасці загаловачых лексем. Аўтар тлумачыць такую акалічнасць тым, што і ў тэкстах, дзе яны выкарыстоўваліся, знак націску не стаяў.

У 2013 г. свет пабачыў і «Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы: дапаможнік для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання». Даведнік утрымлівае каля 4000 слоў, выбраных з тэкстаў, з якімі вучні працуюць на ўроках беларускай мовы і літаратуры (дыктанты, пераказы, творы пісьменнікаў, уключаныя ў школьную праграму), на занятках па вывучэнні гісторыі, геаграфіі роднага краю, грамадазнаўству, інфарматыцы, батаніцы, біялогіі і інш. Аўтары кнігі, чытацкі адрас якой адлюстраваны ў назве, вядомыя ў краіне навукоўцы, супрацоўнікі БрДУ імя А. С. Пушкіна, Галіна Малажай і Ларыса Яўдошына.

Слоўнік карысны тым, што дазваляе ўзбагаціць моўнае мысленне чытача, развіць у яго пачуццё слова, прывіць любоў да культуры свайго народа, адчуць праз слова дыханне эпохі. Гэтаму спрыяюць шматлікія тэматычныя групы слоў, размешчаныя ў алфавітным парадку, якія люструюць лексічныя, граматычныя арфаграфічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Прывядзём прыклады некаторых з іх:

– спецыяльныя найменні з розных галін жыццядзейнасці грамадства: *абножка* ‘пылок з кветак, які пчала прыносіць на задніх лапках’, *аграномія*, *адажыя*, *алегра*, *анестэзія*, *антэкліза* (геаграфія), *апеляцыя*, *астэроіды*, *бома*, *бур*, *вінкель*, *дыез*, *дэрываталогія*, *кадастр*, *кварцыт*, *лейкоз*, *метызы*, *осмія*, *плінфа*, *рэтранс-*

лятар, *сапрапель*, *травесці*, *тралёўка*, *халцэдон*, *цэнтрыфуга*, *штольня*, *яшма* і інш.;

– кнігазнаўчыя тэрміны і паняцці: *абэцадла*, *анатацыя*, *аркуш*, *арыгінал*, *балонка*, *бестсёлер*, *букініст*, *букіністычны*, *вэнзель*, *дрэварыт*, *ілюстратар*, *ініцыялы*, *кінавар*, *кнігар*, *кнігарня*, *крыптанім*, *лемантар*, *пергамент*, *пісала*, *рэзюмэ*, *рэмарка*, *сігнэт*, *скрыжаль*, *скрыпторый*, *устаў*, *фаліант*, *форзац*, *цятла*;

– словы з рэліійнай сферы: *абедня*, *айцец*, *амбон*, *аплатак*, *вэрнік*, *епітым’я*, *эрась*, *ігумен*, *іерэй*, *іканастас*, *імша*, *кадзіла*, *кантычка*, *келля*, *клір*, *кляштар*, *лаўра*, *літанне*, *меса*, *мінарэт*, *мітрапаліт*, *модлы*, *святар*, *святцы*, *святцы*, *схімнік*, *тэалогія*, *харал*, *цвінтар* і інш.;

– мілагучныя назвы працэсаў, дзеянняў: *абворваць*, *аблямаваць*, *адмазоліць* ‘адрабіць, адпрацаваць’, *арфаваць*, *ашчаджаць*, *блюзнерыць*, *буяць*, *вабіць*, *ваяж*, *выцяць*, *ганіць*, *гіжэць*, *грэбаваць*, *гушкацца*, *двубой*, *жабраваць*, *журбоціцца*, *журыцца*, *закарцець*, *кеміць*, *кпіць*, *люстравацца*, *мроіцца*, *нядзелькаваць*, *пераведаць*, *пеставаць*, *раз’ятрыцца*, *укленчыць*, *шпацыраваць* і г. д.;

– назвы асоб: *абат*, *абшарнік*, *абывацель*, *агаранін* ‘нехрысціянін; магаметанін’, *адвакат*, *аднадворац*, *адэпт*, *аскет*, *аснач*, *аўтсайдар*, *ахмістрыня*, *бабыль*, *балагол*, *бармен*, *блэзан*, *бортнік*, *броваршчык*, *брэцёр*, *бяседнік*, *вайдэлот*, *валачобнік*, *ваяр*, *вегетарыянец*, *вершнік*, *віж*, *візажыст*, *вірутнік*, *вой*, *войт*, *вундэркінд*, *выведнік*, *вядун*, *вяшчун*, *гайдук*, *ганчар*, *гарбар*, *гарэза*, *герц*, *гулец*, *гэрцык*, *дазорца*, *дарадца*, *дзевяр*, *дзедзіч*, *дойлід*, *дысідэнт*, *дыспутант*, *дэндзі*, *дэрвіш*, *егер*, *жаўнер*, *жэўжык*, *залатар*, *залоўка*, *ідальга*, *ізгой*, *ілюстратар*, *імпрэсарыя*, *інвестар*, *інсургент*, *інтэндант*, *ісцец*, *кабета*, *калабарант*, *каморнік*, *капельмайстар*, *карантыш*, *карчмар*, *касінеры*, *кашталян*, *кмет*, *кнехт*, *кок*, *кулі*, *лабазнік*, *латнік*, *летуценнік*, *лістанюша*, *ліхвяр*, *лішэнец*, *лоўчы*, *лоцман*, *магіканін*, *маганат*, *маладзён*, *маршалак*, *месціч*, *мецэнат*, *муляр*, *мурын*, *мытнік*, *немаўля*, *нумізмат*, *падзёнічык*, *падчарыца*, *падшыванец*, *палясоўшчык*, *папрадуха*, *папрасімец*, *парцье*, *пілігрым*, *прадзюсар*, *пралля*, *прасталюдзін*, *прашчур*, *псяр*, *пустадомак*, *рамізнiк*, *ратнік*, *рыкша*, *рымар*, *рэгент*, *рэкрут*, *рэнегат*, *соцкі*, *спадар*, *старац*, *сярмяжнік*, *тлумач*, *фельд’егер*, *фундатар*, *цівун*, *швагер*, *янычар*;

– назвы галаўных убораў, адзення, абутку: *аблавушка*, *амуніцыя*, *андарак*, *апанча*, *апранаха*, *атопкі*, *батфорты*, *башлык*, *бравэрка*, *бялізна*, *ватоўка*, *вышыванка*, *гамашы*, *гумовікі*, *дажджавік*, *дахá*, *епанча*, *жупан*, *зрэб’е*, *кабці*, *кавярзні*, *кажух*, *казнатка*, *камашы*, *канфедэратка*, *каптур*, *каска*, *кіmano*, *клубук*, *кучомка*,

лапсардак, ліўрэя, магёрка, мантыя, муфта, нагавіцы, нажўтка, паддзёўка, папах, пасталы, пімы, рыза, рэглан, саян, сукня, сярмяга, туніка, тыяра, унты, фрэнч, хадакі, чаравікі, чобаты, чуга, чуні і інш.;

– назвы грыбоў і раслін: *абабак, агрэст, аер, ажына, амяла, бабок, багун, баркун, баршчавік, брумэль, брызгліна, буякі, бэз, валошка, вербена, вярэгія, гарлачык, гваздзік, глог, дзераза, дзівасіл, драсён, дурніцы, жніўнік, журавіны, зуброўка, кавун, каласавік, касач, кракос, крываўнік, куралесь, кураслеп, лістападнік, лубін, малачай, медуніца, павой, парэчкі, піжма, рамонак, рэzeda, святаяннік, сланечнік, смарчок, смолка, трыліснік, трыпутнік, цыкорыя, чэмер, шафран, юргіня, язмін;*

– назвы жывёл і птушак: *аблетак, агер, арлан, бацян, берасцянка, біцюг, валасянка, выжла, вяхір, гавяда, галіца, ганчак, гівал, гіль, гінапатам, груган, драч, дыназаўр, дэраш, жаўна, журавель, жылач, жырафа, зэбу, казадой, казуар, каня, коршак, ляляк, малінаўка, марабу, мустанг, падлётка, палёўка, пліска, пылюк, пярэзімак, сапсан, сарна, сіваграк, слонка, стаеннік, тур, тхор, фенек, худоба, чарацянка, чомга, шчур, эму, ястраб;*

– назвы ежы і пітва: *аладка, амброзія, антэрэкот, булён, бярозавік, верашчака, галубец, грачанік, груца, драчона, жуур, зацірка, здор, калдуны, канапка, кляновік, крупеня, крупнік, кулага, кулеш, куця, лёк, мачанка, наліснік, плячка, поліўка, праснак, прыварак, прысмакі, саладуха, таркаванец, узвар, юшка, ялавічына;*

– назвы пабудовы і частак пабудовы: *адрына, аруд, асець, афіцына, базіліка, бакішта, бельведэр, бліндаж, будан, бытоўка, варыўня, вестыбюль, віла, вільчык, вітальня, гарбярня, гаспода, гасцёўня, гмах, грыдніца, гумно, дах, ёўня, жытніца, засёк, застаронак, зруб, інтэр’ер, камора, капішча, кірха, клўня, кнігарня, лабаз, лесаўшка, лецішча, мезанін, млын, мячэць, пакгаўз, паперня, пільня, покуць, пуня, ратуша, святліца, стайня, стопка, сутарэнне, флігель, цокаль, шпіль;*

– назвы адзінак вымярэння: *аршын, асміна, байт, бэркавец, гарнец, градус, дзесяціна, лаіт, локаць, лот, міля, нуд, сажань, талант, тузін, файл, фунт, цаля і інш.;*

– назвы свят і святочных рытуалаў: *Багач, Благавешчанне, Вадохрышча, Вёрбніца, Вялікдзень, Грамніцы, дажынкi, Каляды, Купалле, Пакровы, Піліпаўка, Пятроўка, Радаўніца, Раство, Сёмуха, Тройца, Ушэсце.*

Адэкватнаму ўспрыняццю тэкстаў на гістарычную тэматыку спрыяюць шматлікія архаізмы, гістарызмы, лексічныя дыялектызмы: *абоз, аканом, алебарда, асаднік, асочнік, балесне ‘жаласліва, хваравіта, балюча’, бурса, валькі-*

ры, віцязь, вотчына, гётман, гміна, кагадзё, мажардом, наўда, пакрыёма, памрока, пасаднік, пастарунак, пасэсар, персі, раць, роўнік, сеймікаваць, сеча, смагла, стадола, суздром, тастамэнт, фальварак, фартэцыя, харўгва, цёнгле, чамарка, штандар, элаквенцыя і г. д.

Фарміраванню правільнасці маўлення, засваенню арфаграфічных нормаў спрыяюць блізкія па гучанні словы з розных моў, якія іншымі разам памылкова выкарыстоўваюцца адно замест другога: *абагуліць – абагульніць, адрасант – адрасат, браткі – брацёнік – браціна, існаць – ісціна, ліставанне – ліставей, лотас – лотаць, магёрка – манёрка, марал – мараль, метэарыт – метэор, мінор – мірон, нявеста – нявестка, паліц – паліці, пансіён – пансіянат, пастар – пастыр, пляцка – пляшка, пострах – пострыг, прасла – прасніца, радовішча – радоўка, талант – талент, хіб – хіба.*

Для творчага настаўніка гэты слоўнік — кладзезь цікавай інфармацыі для стварэння творчых заданняў. Напрыклад, такіх. Якое значэнне маюць словы? Да якой тэматычнай групы іх можна аднесці: *азярод, арала, дышаль, жарон, жорны, кавадла, кайло, калаўротак, капаніца, касільна, крэсіва, кувалда, курач, лямеш, матыка, мянташка, навой, нарог, ноўтбук, панажы, пранік, працэсар, прынтар, саха, сахор, склад, ставы, сталюга, сьвєнька, цєрніца, шуфель.*

Практычная скіраванасць даведніка як важная тыпалагічная яго рыса заключаецца і ў прадуманым падборы 88 амонімаў, што рэгулярна прапаўваюцца вучням для распазнавання ў тэставых, алімпіядных заданнях і практыкаваннях па лексіцы: *абора, аборка, аброк, адліў, акцыя, апах, апалонік, арфа, аўсянка, бабка, багач, байка, балонка, бор, вінчэстар, вугор, галубец, гасцінец, дзед, дзяды, дзяркач, засценак, кар’ер, катар, ладдзя, ложка, люлька, малінаўка, нізка, ордэн, постаць, праспект, пушка, раёк, рэйд, світа, явец, тур, урок, фокус, чачотка, юшка і некаторыя іншыя.*

Трэцяе з аналізаваных выданняў — «Слоўнік новай і актуальнай лексікі» (2012). Ён быў падрыхтаваны тагачасным аспірантам Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы К. Д. Шчаснай. Даведнік з’яўляецца практычным адлюстраваннем дысертацыйнага даследавання па тэме «Дынаміка словазмяняльнай нормы назоўнікаў у сучаснай беларускай мове» і ўключае тры групы новых лексічных адзінак:

– словы, незафіксаваныя ў ранейшых лексікаграфічных працах: *амігурумi, бачата, баер, боўлдэрынг, вуду, вядоўца, дэгу, жэжэшачка, зорбінг, каўчэсёрфінг і інш.;*

– словы, вядомыя ў лексікаграфічнай практыцы, аднак з іншым лексічным значэннем: *аватар, апавяшчальнік, жахліўчык, зорка, канцэртнік, каратэ, кошык, манга і інш.;*

– словы, якія існавалі ў мове працяглы час, але толькі на сучасным этапе ўвайшлі ў разрад высокачастотных: *абвестка, астралаг, вакацыі, вазок, вучэльнія, гатэль, зніжка, каркадэ, квіток, кухар* і інш.).

Складаецца кніга з дзвюх частак. У першую (с. 8–81) увашло 556 адзінак, размешчаных у алфавітным парадку ў адпаведнасці з патрабаваннямі да складання тлумачальных слоўнікаў. Для агляднасці прывядзём некалькі слоўнікавых артыкулаў гэтага раздзела.

БЛОГ *м.* [англ. *weblog* — вэб-часопіс] блóга, блóгу, блóгаў. Анлайн-часопіс аднаго ці некалькіх аўтараў; месца ў інтэрнэт-сетцы для зносінаў, творчасці. *У чым прычыновае адрозненне блога ад форуму?* (Чырвоная змена, № 16. 2006. С. 2.).

ЦЭВІЧЭ, СЭВІЧЭ *н. нескл.* [ісп. *seviche* — рыбае жаркое]. Страва з марынаванай у памідорах і лімонным соку рыбы. Яе радзімай лічыцца Перу. *У кожнай паўднёваамерыканскай краіне цэвічэ падаюць па-рознаму.* (*bonduelle*. by, 2010). *Яна паклала рыбу, каб згатаваць (смачны) сэвічэ — марынад з морапрадуктаў.* (*monde-diplomatique*. by, 08.06.2011).

Для прэзентацыі назоўнікаў ў другой частцы абрана таблічная форма. Фактычны матэрыял тут згрупаваны па наступных блоках: табл. 1 «Род новых нескланяльных назоўнікаў у беларускай і рускай мовах» (с. 82–88), дзе прадстаўлена 256 слоў і ўказана іх родавая прыналежнасць; табл. 2 «Склонавыя канчаткі неасабовых назоўнікаў мужчынскага роду ў родным і месным склонах адзіночнага ліку» (с. 89–95) — 230 слоў; табл. 3 «Склонавыя канчаткі асабовых назоўнікаў мужчынскага роду меснага склону адзіночнага ліку» (с. 96–98) — 87 слоў; табл. 4 «Формы назоўнікаў жаночага роду ў родным склоне множнага ліку» (с. 99–100) — 42 словы; табл. 5 «Формы назоўнікаў III скланення ў родным склоне множнага ліку» (с. 100) — 14 слоў.

Граматычныя факты, устаноўленыя аўтарам у гэтым раздзеле, дазваляюць убачыць і прасачыць асобныя, найбольш відавочныя тэндэнцыі формазмянення новай і актуальнай лексікі беларускай літаратурнай мовы.

Заклучэнне. Асноўнымі тыпалагічнымі прыкметамі даведнікаў А. Каўруса, Г. Малажай і Л. Яўдошынай, К. Шчаснай з’яўляюцца: 1) чытацкі адрас — актыўныя карыстальнікі беларускай мовай, 2) мэтанакіраваны адбор слоў з нацыянальна маркіраванай семантыкай, 3) даступная семантызацыя лексічных адзінак, заснаваная на зыходным мінімуме, 4) дэманстрацыя розных сістэмных сувязей слоў, 5) метадычная накіраванасць. На гэтых падставах аналізаваныя працы можна аднесці да вучэбнага кніга-

выдання. Яны ўтрымліваюць дастатковую колькасць лексем, праз якія пазнаецца гісторыя і сучаснасць нашай мовы, культуры, свядомасці.

Рэкамендацыі па ўдасканаленні вучэбных слоўнікаў наступныя.

1. Адбор лексічнага матэрыялу павінен адпавядаць чытацкаму адрасу і садзейнічаць узбагачэнню лексічнага запasu карыстальнікаў, актывізаваць іх маўленчую дзейнасць, дапамагаць «акрэсліць значэнні слоў, якія цяжка самастойна вытлумачыць, чытаючы мастацкія, публіцыстычныя і навуковыя тэксты» [2, с. 3]. З гэтай мэтай трэба ўважліва адсочваць паўнату пазіцыянавання асобных лексіка-семантычных груп. Напрыклад, тэматычная група выдавецкіх тэрмінаў будзе няпоўнай, калі ў слоўніку адсутнічаюць нацыянальна маркіраваныя тэрміны: *асобнік* (экзэмпляр), *апавед* (апавяданне), *аўтарка* (*жан.* да аўтар), *афішка* (лістоўка, улётка), *бачына* (старонка кнігі), *газетнік* (прадавец газет), *друкаваннік* (той, хто друкуе), *друкарка* (пішучая машынка), *зніжка* (зніжэнне платы, цаны), *кнігар* (той, хто займаецца выпускам і збытам кніг), *кніжня* (кніжная шафа), *кніжніца* (бібліятэка), *купюрнік* (той, хто любіць купюры ў чым-н. тэксце), *машынапіска* (друкарская машына) і інш.

2. Кожны націскны склад загаловачнага слова слоўнікавага артыкула павінен пазначацца спецыяльным знакам, каб унікнуць непазнавальнасці гучання і значэння падчас рэальнага пісьмовага або вуснага маўлення.

3. Важна змяшчаць фанетычныя, марфалагічныя і словаўтваральныя варыянты. Гэта паспрыяе аб’ектыўнасці праверкі вучнёўскіх (студэнцкіх) работ. Напрыклад, *абярэг і абярог, амишалы і амишэлы, амишарына і імишарына, багнет і багнэт, бальзаміна і бальзамін, бурштынавы і бурштынны, выкрутасы і выкрутасы, выносісты і выносны, гаманкі і гаманлівы, дбайнасць і дбанне; зарыва і зарыва, засланка і заслонка, засмагнуць і засмягнуць, звада і звадка, касільна і касеё, кмен і кмін, літвін і ліцвін, ляшчыннік і ляшчэўнік, пахмұры і пахмұрны, пракаветны і пракаветны, скародзіць і скарадзіць, слата і слота, смагнуць і смягнуць, суразмоўнік і суразмоўца, трысцен і трысценак, фурман і фурманчык, хроснік і хрэснік, хросны і хрэсны, цэр і цэра.*

4. З мэтай дапамагчы лепш зразумець сэнс, граматычныя асаблівасці загаловачнага слова неабходна пасля тлумачэння паўсюдна прыводзіць ілюстрацыі ў выглядзе кароткіх выразаў або цытат з мастацкай ці навуковай літаратуры. На практыцы гэтае патрабаванне выконваецца не заўсёды, або выконваецца няўважліва. Напрыклад, у прыведзеных ніжэй кантэкстах, якія, па задуме складаліся слоўніка, павінны дэманстраваць граматычныя паказчыкі слова,

немагчыма дакладна вызначыць, да якога роду адносяцца нескланяльныя назоўнікі. **Франэ:** *Вам спатрэбіцца шклянка зваранай кавы, некалькі кавалачкаў льду, цукар* [3, с. 73]; *Як паведамляюць прадстаўнікі кампаніі, у склад бургера ўваходзяць фуа-гра, ялавічына, салата і прыправы* [3, с. 75]. Або слова *манга* падаецца як нескланяльны назоўнік, а ў прыкладзе чытаем: *Фільм зняты на матывах комікса-мангі* ... [3, с. 41]. У слоўніку назоўнік *аліёлі* [3, с. 9] можа быць і мужчынскага, і ніякага роду, а ў табл. 1 [3, с. 82] указаны толькі мужчынскі род.

5. З улікам чытацкага адрасу неабходна пазначыць і значэнні мнагазначнага слова. У тым ліку і асобныя кантэкстуальныя, не заўсёды прысутныя ў большасці нашых даведнікаў. Інакш для вучня, напрыклад, слова *аніматар* будзе асацыявацца толькі з назвай спецыяліста па анімацыі.

6. Да ўсіх уключаных слоў даведніка павінны ўказвацца граматычныя формы роду і множнага ліку: *батог – батагі, баярын – баяры, бівень – біўні, будзень – будні, вядун – ведуны, вязьмо – вёзьмы, вяха – вехі, гарнец – гарцы, гваздзік – гваздзікі, комін – коміны і каміны*; аднастайна фіксавацца граматычныя асаблівасці слоў. Напрыклад, тое што слова ўжываецца толькі ў адзіночным або толькі ў множным ліку: *асяніны, валежыны, гоні, жадункі, каноплі, кепікі* і г. д.

7. Анатацыя даведніка павінна адлюстроўваць рэальныя факты як па колькасці, так і прэзентацыі слоў. Напрыклад, у анатацыі да «Слоўніка новай і актуальнай лексікі» сказана, што «ў слоўніку прадстаўлены назоўнікі новай і актуальнай лексікі з тлумачэннем іх значэння» [3, с. 2]. Насамрэч карыстальніку прапануюцца і іншыя структурныя адзінкі: *авія...; аква...; анты...; арт...; ...арт; архі...; астра...; аўта...; бібліо...; ...ген; дыз-...; дыс-...; іт; ...логія; ...манія; міні...; мона...; мота...; мульты-...; неа-...; поп-...; прэс-...; этна...*, якія да класа назоўнікаў маюць апасродкаваныя адносіны. А словы, прыведзеныя ў табл. 5 [3, с. 100], увогуле нельга аднесці да новых лексем сучаснай беларускай літаратурнай мовы (*далонь, мажлівасць, вытворчасць, сувязь, немач, плынь* і інш.).

8. Правапіс усіх слоў павінен адпавядаць тым арфаграфічным і граматычным нормам, якія дзейнічаюць на момант стварэння слоўніка. Недапусціма, каб у сучасных выданнях назіраліся напісанні тыпу *фортэль, бэрэль, бібліо, маскарпоне* замест нарматыўных *форталь, бэраль, бібліа, маскарпонэ*; «*невялічкая сабачка з доўгай поўсцю...*» замест «*невялічка сабачка...*», а таксама несупадзенні напісанняў загаловаўнага слова і слова ў прыкладзе: **ЛІМБА** — заглаваўнае слова, у прыкладзе — **Лімбо**. Цудоўная інтэрнацыянальная гульня на гібкасць [3, с. 39].

Літаратура

1. Каўрус А. Словаклад: слоўнік адметнай лексікі. Мінск: Звязда, 2013. 328 с.
2. Малажай Г. М., Яўдошына Л. І. Школьны тлумачальны слоўнік беларускай мовы: дапам. для ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання. Мінск: Аверсэв, 2013. 478 с.
3. Шчасная К. Д. Слоўнік новай і актуальнай лексікі. Мінск: Права і эканоміка, 2012. 102 с.
4. Шчэрбін В. К. Тэарэтычныя праблемы беларускай лексікаграфіі. Мінск: Беларускі кнігазбор, 1996. 140 с.

References

1. Kaurus, A. *Slovasklad: slounik admetnay leksiki* [Composition: dictionary distinctive vocabulary]. Minsk, Zvyazda Publ., 2013. 328 p.
2. Mologay G. M. *Shokol'ny tlymachal'ny sloynik belaruskay movy: dapam. dlya ustanou agul'nay syarednyay adykhatsii z bel. i rus. movami navychannya* [School dictionary of the Russian language: manual. for institutions of General secondary education with Belarus. and Rus. languages learning]. Minsk, Aversev Publ., 2013. 478 p.
3. Schasnaya K. D. *Slounik novay i aktyal'nay leksiki* [Dictionary of new and current vocabulary]. Minsk, Prava i ekanomika Publ., 2012. 102 p.
4. Shcherbin V. K. *Tearetychnya prablemy belaruskay leksikagrafi* [Theoretical problems of Belarusian lexicography]. Minsk, Belaruski knigazbor Publ., 1996. 140 p.

Інфармацыя пра аўтара

Уладзімір Іванавіч Куліковіч — кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры рэдакцыйна-выдавецкіх тэхналогій. Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт (220006, г. Мінск, вул. Свядлова, 13а, Рэспубліка Беларусь). E-mail: nino-1924@mail.ru

Information about the authors

Kulikovich Uladzimir Ivanavich — PhD (Philology), Assistant Professor, Head of the Department of Editorial and Publishing Technologies. Belarusian State Technological University (13a, Sverdlova str., 220006, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: nino-1924@mail.ru

Пасуніў 13.01.2019

УДК 811.161.3'282

І. Т. Яўгенідзе

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы

**ПРИМЕТНИКОВЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С А СТРУКТУРАЙ
«НАЗОЎНИК З ПРИНАЗОЎНИКАМ» У БЕЛАРУСКАЙ ДЫАЛЕКТНАЙ МОВЕ**

Раскрыта паняцце «прыметнікавыя фразеалагізмы». Разгледжаны наяўныя структурна-граматычныя разнавіднасці фразеалагізмаў, даецца іх сціслая характарыстыка. Даследавана гісторыя пытання вызначэння статусу адзінак са структурай назоўнік з прыназоўнікам. Прадстаўлены сучасны падыход да вырашэння дадзенай праблемы. Праведзены аналіз структуры прыметнікавых фразеалагізмаў беларускай дыялектнай мовы, якія ўяўляюць сабой спалучэнне назоўніка з прыназоўнікам. Матэрыялам даследавання паслужылі 82 прыметнікавыя фразеалагізмы, выбраныя з фразеалагічных і лексічных слоўнікаў беларускай дыялектнай мовы. Яны арганізаваны паводле шаснаццаці структурных мадэляў, чатыры з якіх прадуктыўныя, восем – непрадуктыўныя, нізкачастотныя, астатнія прадстаўлены адзінкавымі фразеалагізмамі. Самы шматлікі структурны тып аб'ядноўвае дванаццаць адзінак. Раскрываецца семантыка названых прыметнікавых фразеалагізмаў у адпаведнасці з крыніцай. У выпадку калі ў слоўніку значэнне адзінкі раскрыта няпоўна або няправільна, фразеалагізм падаецца з удакладненым, карэктным значэннем. Большасці з іх уласціва антрапацэнтрычная накіраванасць семантыкі. Акрамя таго, прыметнікавыя фразеалагізмы могуць характарызаваць жывёл, адзенне, прадукты ўжытку і ўласнай вытворчасці. Прыклады фразеалагізмаў у межах кожнай структурнай мадэлі размешчаны ў алфавітным парадку. Падчас даследавання была выяўлена наяўнасць фразеалагізмаў, якія складаюцца з прыназоўніка і займенніка ці прыметніка, што сведчыць пра прадуктыўнасць дадзенага структурнага тыпу.

Ключавыя словы: фразеалогія беларускай дыялектнай мовы, фразеалагізмы, прыметнікавыя фразеалагізмы, структурна-граматычныя тыпы, структурныя мадэлі.

I. T. Yauhenidze

Yanka Kupala State University of Grodno

**ADJECTIVAL PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE STRUCTURE
“NOUN AND PREPOSITION” IN BELARUSSIAN VERNACULAR**

The concept of “adjectival phraseological units” is defined. Structural and grammatical varieties of phraseological units are considered, a short description of them is given. Historical background of status determination of units with the structure of prepositional-nominal forms is considered. A modern approach to an issue is presented. Structure of adjectival phraseological units of Belarussian vernacular, which are combination of preposition and noun was analysed. Data for study were 82 adjectival phraseological units, which were selected from phraseological and lexical Belarussian vernacular dictionaries. They are organized on 16 structural models, four of them are productive, eight-non-productive, low-frequency, the rest of them are singular phraseological units. The biggest structural type consists of 12 units. Semantics of these adjectival phraseological units is elaborated in accordance with the source. In the case that the meaning of the phraseological unit is revealed incompletely or incorrectly in the dictionary, it is submitted with clarified, correct meaning. Most of them have anthropocentric orientation. In addition adjectival phraseological units can characterize animals, clothes, foodstuffs and products of domestic production. The examples of phraseological units within every structural model are sorted in alphabetical order. The study revealed the presence of phraseological units that consist of preposition and pronoun or noun, this shows the productiveness of this structural type.

Key words: phraseology of Belarussian vernacular, phraseological units, adjectival phraseological units, structural and grammatical types, structural models.

Уводзіны. У межах фразеалогіі беларускай дыялектнай мовы значную колькасць складаюць прыметнікавыя фразеалагізмы. Да іх адносяцца выразы, якія «маюць ад'ектыўную семантыку, у сказе выконваюць функцыю дапасаванага азначэння ці іменнага выказніка, захоўваюць парадыгму роду, ліку, склону» [1, с. 42]: *на слёзы лёгкі, светам біты, першай стрэчы (стрыі), адна хвала.* У адных з іх катэгарыяльнае

значэнне «прадказваецца, сігналізуецца граматычна галоўным прыметнікавым (дзеепрыметнікавым, лічэбнікавым, займеннікавым) кампанентам або двума кампанентамі» [1, с. 42]. Астатнія не маюць атрыбутыўнага паказчыка катэгарыяльнага значэння прыметы.

Усе прыметнікавыя фразеалагізмы падзяляюцца на тры структурна-граматычныя разнавіднасці: фразеалагізмы-словазлучэнні, фразеала-